

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Фрадкіна Наталя Володимирівна

УДК 130.123.4 (477.54/. 62) “19/20”

**ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В КІНЦІ ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ**

спеціальність 09.00.12.-українознавство (філософські науки)

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

ХАРКІВ – 2007

Дисертацією є рукопис
Робота виконана в Харківському національному університеті
ім. В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник

кандидат філософських наук, доцент
Титар Олена Володимирівна,
Харківський національний університет
ім. В. Н. Каразіна, доцент
кафедри теорії культури і філософії науки,

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Ушкалов Леонід Володимирович,
Харківський національний педагогічний університет ім.
Г.С.Сковороди, професор кафедри української та світової
літератури

кандидат філософських наук, доцент
Годзь Наталя Борисівна,
Національний технічний університет “ХПІ”,
доцент кафедри філософії

Захист відбудеться “26” грудня 2007 р. о 17-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64. 051.06 при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна за адресою: 61077, майд. Свободи, 4, ауд 2-49.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна за адресою: 61077, м.Харків, майд. Свободи, 4.

Автореферат розісланий “22” листопада 2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Українець Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Актуальність наукового дискурсу поняття “інтелігенція” в контексті розгляду проблем становлення української інтелігенції на сьогоднішній день, зважаючи на ті соціальні зміни, які проходять у нашій молодій державі, набуває нових сенсів. Актуальність теми і основні напрямки дисертаційного дослідження обумовлені кількома чинниками:

- поняття “інтелігенція” нерозривно пов’язано з Просвітництвом, яке, як культурно-історична епоха, вперше оформлюється у Франції, де його основні риси відобразились з класичною точністю, послідовністю та радикальністю. Важливою добою становлення української інтелігенції слід вважати другу половину XIX – початок XX століть. Саме цей час пов’язаний з її самоідентифікацією та наполегливими творчими пошуками спрямованими на відновлення ідей Просвітництва, але вже в українському культурному контексті;

- за рядом умов провідну роль у цьому процесі відігравала слобідська інтелігенція, різноманітна культурно-освітня діяльність якої вже наприкінці XIX століття набула міжнародного значення;

- просвітницька парадигма цієї діяльності слобідської інтелігенції на громадських засадах актуалізувалась у вигляді наукової, культурницької та освітньої роботи, яка повинна була формувати основу раціонального демократичного суспільства;

- існуючий за останні десятиріччя критичний погляд на Просвітництво потребує нового переосмислення у контексті кризи постмодерної культури.

Отже, можна говорити про подвійну актуальність дослідження – важливість дослідження трансформацій просвітницького дискурсу в слобідській культурі та розкриття ролі слобідської інтелігенції в становленні провідних рис української культури (демократичність, масовість, яка не призводить до зниження рівня освіти, поєднання технічної та гуманітарної освіти, узгодження раціонального та емоційного начала і т.д.).

Актуальність дослідження просвітницького начала в українській культурі пов’язана зі становленням нового розуміння української держави та культури, зростанням ролі освітніх технологій у сучасному суспільстві, переосмисленням ролі інтелектуалів та інтелектуальної праці для становлення національних держав. Філософське та культурологічне осмислення внеску слобідської інтелігенції в розвиток української та світової культури є надзвичайно важливим для українознавчих досліджень, оскільки дозволяє розглядати розвиток української культури як багатовекторний та багатоплановий.

Стан наукової розробки проблеми свідчить про посилену увагу дослідників до ролі інтелігенції, її участі в культурному та політичному відродженні української державності, але дослідженням цих питань бракує аналізу внеску регіональних еліт та Харкова як центру науки та освіти кінця XIX – початку XX століть в українську культуру.

До історико-культурних і філософських праць, що висвітлюють питання української культури та української інтелігенції, слід зарахувати доробки Д. Багалія, М. Грушевського, О. Єфименко, О. Забужко, М. Костомарова, І. Кримського, М. Лука, І. Нечуй-Левицького, І. Огієнка, С. Павличко, М. Поповича, О. Потебні, М. Рябчука, М. Сумцова, О. Титар та ін.

Проблема української інтелігенції як окрема теоретична культурологічна і філософська тема розробляється у сучасній вітчизняній філософії у працях А. Бичко, І. Бичка, В. Горського, Т. Гундорової, Г. Касьянова, О. Коновця, В. Храмової, І. Цехмістра та інших.

Специфіка проблеми передбачає при дослідженні використання численних історичних розвідок, присвячених аналізу культури Слобожанщини (Д. Багалія, О. Потебні, М. Сумцова), що дають багатий матеріал для характеристики слобідської культури, але не виділяють теоретичні питання особливостей слобідської просвітницької парадигми.

Приділено увагу також роботам таких зарубіжних істориків та філософів, як представники школи “Анналів”, Г. Башляр, М. Вебер, З. Фройд, Л. Вітгенштайн, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Е. Фромм, Ю. Габермас.

Об’єктом дослідження є слобідська інтелігенція кінця XIX – початку XX століть.

Предметом дослідження є просвітницька діяльність слобідської інтелігенції у період кінця XIX – початку XX століть.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах наукової комплексної теми кафедри теорії культури і філософії науки “Проблема духовності в науці і культурі” (д/р №UA 01008737р).

Мета і задачі дослідження. Основна мета дисертаційного дослідження: філософське осмислення і аналіз провідних тенденцій просвітницької діяльності слобідської інтелігенції кінця XIX – початку XX століть.

Для досягнення цієї мети необхідно було вирішити такі завдання:

1. Провести дослідження проблеми створення інтелігенції на Слобожанщині XIX – початку XX століть, формування її світоглядної позиції, втілення цієї позиції в науковій та освітній діяльності.

2. Розглянути культурні особливості Харкова як наукового центру кінця XIX – початку XX століття, в контексті регіональної слобожанської культури.

3. З’ясувати характерні риси та основні форми просвітницької діяльності слобідської інтелігенції, їх культурну роль та парадигмальні ознаки просвітництва.

4. Проаналізувати явище Просвітництва на національному ґрунті в контексті культурної спадщини Слобожанщини та України, значення просвітницької парадигми для сучасної культури.

Методологічна і теоретична основа дослідження. Застосовується компаративний метод (французька просвітницька модель – українська просвітницька модель – слобожанська просвітницька модель). Загалом дисертант намагався використати системно-структурний підхід до аналізу слобідської культури.

Тексти представників слобідської інтелігенції межі XIX–XX століть (М. Сумцова), досліджуються герменевтичним методом. Для цього було використане визначення поняття герменевтики П. Рікьора. На його думку герменевтика – це “теорія операцій розуміння у їх співвідношенні з інтерпретацією текстів, слово “герменевтика” означає ні що інше, ніж послідовне здійснення інтерпретації”. Важливим у цьому процесі є співвідношення між поняттями інтерпретації та розуміння. П. Рікьор визначає розуміння як “мистецтво осягнення знаків, які передаються однією свідомістю і сприймаються другими свідомостями через їх зовнішній вираз... Мета розуміння – здійснити перехід від цього виразу до того, що є основною інтенцією знаку, та вийти зовні через вираз”. В результаті свого аналізу вчений приходиться до висновку: “Будь-який слід або відбиток, будь-який документ або пам’ятник, будь-який архів можуть бути письмово зафіксовані та звуть до інтерпретації. Важливо дотримуватися точності у термінології та закріпити слово “розуміння” за загальним явищем проникнення у другу свідомість за допомогою зовнішнього означення, а слово “інтерпретація” використовувати по відношенню до розуміння, яке спрямоване на зафіксовані у письмовій формі знаки”*.

Як допоміжний у роботі використовується метод культурно-історичних аналогій. Загальнотеоретичну основу дослідження складають праці Вольтера, Кондорсе, М. Вебера, Г. Башляра, представників Франкфуртської школи, праці з філософської герменевтики М. Гайдеггера, П. Рікьора, філософсько-психологічні праці З. Фройда, праці представників школи Анналів (Ж. Ле Гофф), постструктуралізм М. Фуко.

* Рикер П. Герменевтика и метод социальных наук // Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. – М.: Камі, 1995. – С. 3–4.

Особливе значення приділяється концепціям М. Вебера, Ю. Габермаса, концепту “міста вчених” Г. Башляра.

Стосовно понять інтелігенція/інтелегент аналізуються праці та погляди Л. Я. Смолякова, П. Д. Боборикіна, Р. Пайса, Р. Дебре, Л. І. Когана, О. Ф. Лосєва. Концепту сучасного інтелігента Ю. Габермаса приділена особлива теоретична та методологічна увага.

Наукова новизна одержаних результатів роботи Такий підхід у дисертаційному дослідженні знайшов своє відбиття у наступних положеннях, що визначають наукову новизну:

1. Проаналізовано генезу поняття “інтелігенція” та визначені особливості формування національної української інтелігенції.

2. Вперше проаналізовано філософське та ідеологічне підґрунття просвітницької діяльності слобідської інтелігенції та застосовані моделі “комунікативної дії” та “міста вчених” для вивчення особливостей Харкова як наукового центру, здійснена їх експлікація на культурні особливості XIX–XX ст.

3. Показано, що становлення сучасних національних культур не можливо без широкої наукової та освітньої мережі, фундамент якої в українській культурі закладає слобідська інтелігенція.

4. Запропоноване нове тлумачення Просвітництва у вигляді неопросвітницьких парадигм, що трансформують та осучаснюють основні ознаки Просвітництва.

5. Визначені й поглиблено охарактеризовані форми просвітницької діяльності слобідської інтелігенції та особливості її просвітянської парадигми.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що її результати можуть бути використані в подальших історико-філософських і українознавчих дослідженнях, при розробці курсів та спецкурсів з історії і теорії культури, історії філософії і філософії культури, задіяні в екскурсійно-просвітницькій роботі стосовно культури Слобідської України, для загальної підготовки студентів на семінарських і лекційних заняттях з філософії та теорії культури.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки роботи оприлюднені автором на 4-х міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: XIII Харківських міжнародних Сквородинівських читаннях “Демократичні цінності, громадянське суспільство і держава” (м. Харків, 30 вересня – 1 жовтня 2005 року), Потєбнянських читаннях “До 170-річчя від дня народження Олександра Опанасовича Потєбні” (11–12 жовтня 2005 року); конференції “Наука і релігія в глобальних перспективах” 27–28 жовтня 2005 року, конференції “Переяславська Рада та гармонізація україно-російських відносин на сучасному етапі” (18–19 грудня 2006 року), а також на науково-теоретичному семінарі кафедри етики, естетики та історії культури НТУ “ХП”.

Дисертація обговорювалася на науковому семінарі кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Публікації. Результати дослідження відображені в 6 публікаціях, 5 статей з яких опубліковані в спеціалізованих фахових виданнях, 1 – тези міжнародної конференції.

Структура. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (162 найменувань). Основний матеріал викладений на 170 сторінках, загальний обсяг – 182 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтована актуальність проблеми дослідження, сформульовані мета і завдання. Визначено об’єкт та предмет дослідження, з’ясовано ступінь наукової розробки теми в

зарубіжній та вітчизняній літературі, охарактеризовано методологічні засади та інструментарій, розкрито наукову новизну роботи, теоретичне і практичне значення здобутих результатів.

Перший розділ **“Просвітництво та неопросвітницькі наукові і національні проекти модерну”** складається з трьох підрозділів та висновків. У підрозділі 1.1. *“Основні поняття Просвітництва”* розглядаються поняття “інтелігенція” та “просвітництво” як ключові концепти дослідження. При розгляді поняття “інтелігенція” зазначено, що в сучасному філософському дискурсі немає одностайної думки щодо походження терміна “інтелігенція” та щодо його смислового наповнення. Тому проаналізовано існуючі концепти: стосовно української інтелігенції А. К. Бичко та І. В. Бичка; сучасного інтелігента Ю. Габермаса; походження поняття “інтелігенція” у трактовці Ж. Ле Гоффа, П. Боборикіна, Р. Пайса, Р. Дебре та Л. І. Когана; більш загальні визначення філософського та культурологічного словників. Наведено різні інтерпретації дефініції “інтелігенція”, але одним з основних визначень, яке використовується у дослідженні, є визначення філософського енциклопедичного словника, а саме: інтелігенція (від лат. *Intellegere* – сягнути, бути фахівцем) – “притаманна людині духовна, розумна властивість, у вузькому сенсі – здатність швидко знаходити вихід, рішення в неабияких умовах, вірно і швидко виділяти головне у стані речей або процесі, гнучкість розуму, вміння пристосовуватись, розумова допитливість, здібність до швидкого мислення та висновку”.

Дисертант обстоює думку, що освіченість та креативність – це головні риси, притаманні інтелігентам-інтелектуалам, але саме етичне самовизначення перетворює інтелектуала на інтелігента: „Інтелігент – це той, хто пильнує інтереси загальнолюдського благоденства ... інтелігент не мислить свою інтелігентність, а дихає нею, як повітрям” (О. Ф. Лосєв).

Стосовно української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. зазначено, що формування її свідомості, з притаманною українській духовній традиції культурою “серця”, проходило під впливом ідей свободи та національного самовизначення. Ідеї самопожертви, некорисливості, аскетичного самообмеження, служіння моральним цінностям були домінантами в її громадській та просвітницькій діяльності.

“Інтелігенція” є одним з найважливіших понять Нового часу та сучасності. Інтелігенція є визначальним чинником успішного функціонуванні держави та національної культури, вона творить духовні цінності та формує самосвідомість свого народу. Тому “просвітництво” та “інтелігенція”, на думку дисертанта, – два нерозривно пов’язані поняття.

У дослідженні акцентовано увагу на відсутності одностайної думки також щодо інтерпретації поняття “просвітництва”. На думку І. Канта, Просвітництво – це вихід людини зі свого неповноліття. Критикуючи І. Канта, М. Фуко вважає його визначення невичерпним. На його думку, остаточної відповіді на питання “Що таке Просвітництво?” досі не існує, її якраз і намагається знайти сучасна філософія. Філософський енциклопедичний словник визначає Просвітництво як течію культурного та духовного життя, яка ставить собі за мету замінити погляди, які ґрунтуються на релігійному або політичному авторитеті, такими, котрі випливають з потреб людського розуму та можуть витримати критику з боку кожного індивіда окремо.

У підрозділі 1.2. *“Роль інтелігенції у французькому Просвітництві: ідеї Вольтера та Кондорсе”* проводиться аналіз моделі французького Просвітництва та виділяються його основні ознаки.

Зважаючи на різні точки зору, поняття “просвітництво” розглянуто у двох напрямках: 1) як культурно-історична епоха, яка вперше оформлюється у Франції. Французька просвітницька модель (Вольтер, Кондорсе) в першу чергу передбачає віру в нескінченний прогрес людського розуму. Історичний розвиток ототожнювався французькими просвітителями з прогресом людського розуму, а розвиток людства розумівся ними як перехід від несвідомого природного життя до життя природного, цивілізованого.

2) як ідеологічно-філософський рух, з притаманними йому основними ознаками /ідеями/, а саме: а) Прогрес науковий та соціальний. б) Універсалізм. в) Раціоналізм та сцієнтизм. г) Гу-

манізм та гуманістичне виховання, гуманістична освіта. г) Науковий та соціальний оптимізм. д). Ефективна соціальна взаємодія (ефективна комунікація).е) Інтелігенція як компетентна еліта.

У підрозділі 1.3. *“Неопросвітницькі моделі кінця XIX - початку XX століття: позитивізм, неопозитивізм, фрейдизм, ідеї Макса Вебера та неораціоналізм Вітгенштайна”* з точки зору виділених ознак /ідей/ “просвітництва” розглянуто зазначені ідеологічно-філософські рухи Західної Європи XIX – початку XX століття. Зроблено висновок, що в цих філософських рухах просвітницька парадигма набуває нових сенсів, основні ознаки просвітництва (прогрес, універсалізм, прагнення до цілісності, раціоналізм та сцієнтизм, ідеал вченого як суспільно важливого діяча, гуманізм та гуманістичне виховання, гуманістична освіта, науковий та соціальний оптимізм, ефективна соціальна взаємодія) трансформуються та осучаснюються.

У висновках до першого розділу акцентовано увагу на тому, що інтелігенція невідривно пов’язана з Просвітництвом, як ідеологічно-філософським рухом, бо саме вона стає компетентною елітою в цьому процесі. “Інтелігент” – це людина, яка займається інтелектуальною працею, людина високої моралі та являє собою головну рушійну силу суспільного прогресу.

У другому розділі **“Слобідський (нео)просвітницький проект”**, який складається з семи підрозділів та висновків, розглянуто основні парадигми розвитку української культури кінця XIX ст. та визначено роль слобідського регіону в цьому процесі. Проаналізовано основні форми та методи просвітницької діяльності слобідської інтелігенції. Особлива увага приділяється формуванню світоглядної позиції інтелігенції на Слобожанщині та її етичному самовизначенню.

У підрозділі 2.1. *“Український (нео)просвітницький проект”* аналізується загальний стан української культури кінця XIX – початку XX століття.

У підрозділах 2.2. – 2.5. *“Форми просвітницької діяльності слобідської інтелігенції”*, *“Просвітницька діяльність Харківського товариства поширення у народі грамотності”*, *“Заклади просвітницько-естетичного напрямку”*, *“Науково-технічні товариства: Харківське медичне товариство, Харківський відділ Російського технічного товариства, Харківське історико-філологічне товариство”* визначені та охарактеризовані такі форми та методи просвітницької діяльності слобідської інтелігенції:

1) недільні школи на Слобожанщині, які стали першою формою просвітницької діяльності представників тогочасної інтелігенції серед народу, особливо докладно аналізується заснована Х. Д. Алчевською 1862 р. Харківська недільна школа.

2) позашкільні професійні загальноосвітні заклади для робітників: оскільки нагальною потребою у зазначений період стає розповсюдження технічних та природничо-наукових знань, то на початку XX ст. Харківським відділом Російського технічного товариства було відкрито вечірні, недільні та святкові курси, класи для креслення та малювання при залізничних майстернях, декілька загальноосвітніх шкіл Російського технічного товариства, вечірні загальноосвітні Петінські курси, які стали прообразом народних університетів, виниклих пізніше.

3) різнопланова діяльність Харківського товариства поширення у народі грамотності (видавнича, бібліотечна, педагогічна тощо):

- широка видавнича діяльність (близько 170 назв книг загальним тиражем більш ніж два з половиною мільйони примірників);

- створення народної енциклопедії: з 1910 по 1912 рік було видано всю “Народну енциклопедію” (загальний обсяг 450 друкованих аркушів, 21 книга). Енциклопедія охоплювала весь цикл наукових і прикладних знань та була першою спробою донести у доступній формі наукові знання до народу.

- народний дім Харківського товариства грамотності - комплекс культурно-освітніх закладів, до якого входили театральна студія, безплатна бібліотека-читальня, книжкові крамниці видавничого комітету, курси тощо.

4) функціонування закладів просвітницько-естетичного напрямку: діяльність Харківського товариства любителів хорového співу та Харківського музичного гуртку сприяла різнобічному розвитку особистості;

5) наукові та науково-технічні товариства: розглянуто плідну діяльність Харківського медичного товариства, Харківського відділу Російського технічного товариства, Харківського історико-філологічного товариства.

Усі ці форми поєднували ідеї раціоналізму, універсалізму, зв'язку науки та практики, наукового оптимізму та гуманізму з національним культурним наповненням. Наукові товариства, члени яких були різні за соціальним статусом, політичними поглядами, рівнем освіти, сприяли веденню наукового дискурсу і досягненню консенсусу з різних питань.

Докладно аналізуються просвітницькі погляди та ідеї таких видатних діячів української культури, як Х. Д. Алчевська, А. М. Краснов, О. С. Раєвський, О. О. Потебня, В. Я. Данилевський, Д. І. Багалій та М. Ф. Сумцов.

Дисертант переконує, що слобідська інтелігенція в рамках свого проекту піднімала рівень духовності свого народу, з цієї точки зору, духовність можна вважати комплексом таких суттєвих якостей особистості, як любов, релігійність, моральність, потяг до постійного пізнання світу, філософське та наукове мислення, які спрямовані на утвердження гуманізму. Духовна сфера особистості, тобто індивідуальна система духовних якостей, понять і цінностей, являє собою синтез інтелектуальної та моральної сфери.

У підрозділі 2.6. *“Просвітницьке національне відродження і особливості наукового та релігійного світогляду слобідської інтелігенції кінця XIX – початку XX ст (на прикладі поглядів М. Сумцова)”* на прикладі текстів М. Сумцова визначено релігійну та наукову світоглядну позицію слобідської інтелігенції. Доведено, що провідним для неї був концепт релігійної терпимості, а не релігійного чи антирелігійного фанатизму та неприйняття думки Іншого. Сцієнтизація думки слобідської інтелігенції не була однобічна, а сприймала науку як багатофакторний спосіб пізнання.

При розгляді просвітницького проекту слобідської інтелігенції його було порівняно з ідеальною моделлю суспільства – „Містом учених” Гастона Башляра (підрозділ 2.7. *“Особливості просвітницької парадигми Слобідської інтелігенції в період кінця XIX – початку XX ст.”*). „Місто вчених” – це особливий соціальний організм, який виробляє знання про світ і людину, в якому народжується техніка та технологія, який може виконувати своє культурне завдання тільки в тому разі, якщо виробляє сам себе та соціальне середовище, здатне споживати його продукцію. Для цього і суспільство в цілому, і саме „місто учених” потребують ефективної системи освіти та самоосвіти – шкіл, університетів, різного роду наукових форумів, розвинених інформаційних систем – і бібліотек також.

У **висновках до другого розділу** акцентовано увагу на тому, що Слобідський культурний регіон відіграв провідну роль у розвитку культури України того часу. Інституалізація новацій та учених як нових фігур соціального прогресу відбувалась завдяки створенню наукових товариств та широкій суспільній мережі підтримки науки.

Наука, раціоналізм, суспільство для школи виступали ціннісною основою в ідеальній моделі суспільства "міста вчених" Гастона Башляра, подібна основа існувала і в соціальних очікуваннях та соціальній реалізації слобідської інтелігенції. Таким чином дисертант доводить, що Харків кінця XIX - початку XX ст. можна вважати своєрідним “містом учених”. Основні філософські та культурологічні ідеї XIX – початку XX століття було перетворено тут на предмет навчання, отже слобідська інтелігенція була носієм та втілювачем новітніх прогресивних ідей в українське суспільство.

У третьому розділі під назвою “Критика та значення проекту Просвітництва. Тотальність/регіональність Просвітництва (на прикладі слобідської інтелігенції)”, який складається з чотирьох підрозділів та висновків, аналізується критика Просвітництва та відновлення просвітницьких ідей у теорії “комунікативної дії” Юргена Габермаса.

У дослідженні зазначається, що критика Просвітництва є наслідком виниклої на початку ХХ ст. духовної кризи модерного суспільства (*підрозділ 3.1. “Неопросвітництво та модерн: методологічні колізії”*). Ця критика зводиться практично до повної негатиї ідей Просвітництва (універсалізму, соціального оптимізму, сцієнтизму). Раціоналізм звинувачується у висуванні нового ідеалу – ідеалу механізму, який працює без збоїв, при цьому не в тому сенсі, що люди будують досконалі механізми, а в тому, що взагалі самі перетворюються на ці механізми (погляди теоретиків Франкфуртської школи М. Хоркхаймера та Т. Адорно розглядаються у *підрозділі 3.2 “Критика Просвітництва: Франкфуртська школа, М. Фуко, Е. Фромм”*). Внаслідок цього виникає новий психологічний тип людини – “некрофілічний” – пристрасний потяг до усього померлого, хворого, одночасно це пристрасне бажання перетворити усе живе на неживе, жага до руйнування заради руйнування, а також виключний інтерес до усього виключно механічного (небіологічного) (Е. Фромм). Останнім кроком на шляху “раціоналістичної утопії”, на думку критиків Просвітництва, стає “смерть суб’єкта” (М. Фуко). Саме постфройдистській (Е. Фромм) та фукольдіанській критиці Просвітництва присвячена друга частина *підрозділу 3.2*.

На основі проведеного аналізу, дисертант стверджує, що критика Просвітництва є достатньо однобічною, а також те, що не Просвітництво само по собі призводить до негативних наслідків – однобічного розвитку соціуму, тоталітаризму, занепаду інтересів людини, а те, наскільки просвітницьке суспільство (суспільство, де втілені основні принципи, ознаки Просвітництва) надає можливості людині реалізувати її найкращі якості, зробити їй вибір як вільній особистості, від того, які психологічні та культурні якості самої людини реалізуються в суспільстві, наскільки вона відповідальна за таку реалізацію. Тож інтелігенція як виважена та компетентна еліта має допомагати суспільству в цьому процесі. Для всіх суспільств модерну роль такої інтелігенції тільки зростає.

Просвітницька парадигма зазнає критики у 1980–1990 роках. Одночасно стає зрозумілим, що ми можемо говорити не стільки про негативні наслідки просвітницьких проектів, скільки про те, що вони не мали достатніх можливостей реалізуватись повною мірою.

Важливим у методологічному відношенні є позиція Ю.Габермаса, який звертається до просвітницьких ідей на новому етапі. Ця позиція висвітлюється у *підрозділі 3.3. “Відновлення просвітницьких принципів. Концепція Ю. Габермаса”*. Ю. Габермас приводить у систему розрізнені ідеї і розумові настрої стосовно критики розуму та зводить їх до понять та формул, виниклих ще у ХІХ ст. Він доводить, що критика універсального розуму та логосу, які начебто отруїли західну цивілізацію, починаючи з Г. Гегеля та закінчуючи М. Фуко й Ж. Дерріда, не долають принципу суб’єктивізму. На думку Ю. Габермаса, до якої приєднується дисертант, якими б цікавими не були окремі теми та рішення, висунуті в боротьбі з розумом, філософія напередодні ХХІ ст. досі не запропонувала нічого рятівного і конструктивного замість науки та розуму, тому “Модерн – незавершений проект”.

Сам Ю. Габермас пропонує новий проект критики розуму та його оновлення через розробку концепції комунікативного розуму. Свою мету він бачить у дослідженні розуму як конкретної раціональності дії, у вивченні, зокрема, інтерсуб’єктивних, комунікативних вимірів дії.

У *підрозділі 3.4. “Значення проекту Просвітництва для слобідського регіону та української культури. Роль інтелігенції у сучасному світі”* зазначено, що при розгляді просвітницького проекту слобідської інтелігенції в рамках наукових товариств можна констатувати

вати, що він частково є втіленням на практиці теорії “комунікативної дії” Ю. Габермаса. Наукові товариства, члени яких були різні за соціальним статусом, політичними поглядами, рівнем освіченості, сприяли веденню наукового дискурсу й досягненню консенсусу з різних питань, що є основою цієї теорії.

Показано, що відновлення просвітницьких принципів має враховувати різні просвітницькі парадигми, а слобожанська неопросвітницька парадигма особливо важлива для української культури.

У **висновках до третього розділу** автор: 1) характеризує критику Просвітництва як достатньо однобічну й зазначає, що не Просвітництво само по собі призводить до негативних наслідків, а те, наскільки просвітницьке суспільство (суспільство, де втілені основні принципи, ознаки Просвітництва) надає можливості людині реалізувати її найкращі риси.

2) приєднується до думки Габермаса, що з відновленням просвітницьких ідей та за допомогою “теорії комунікативної дії” можна “закінчити проект модерну” та подолати сучасну європейську духовну кризу. В українській культурі кінця XIX ст., зокрема на Слобожанщині, завдяки плідній просвітницькій діяльності інтелігенції, була подолана тогочасна духовна криза.

3) зазначає, що становлення сучасної української культури неможливе без широкої освітньої мережі. Освіта та наука, з залученням до неї найкращих представників української інтелігенції (еліти), стають пріоритетними в українському державотворенні. Використання досвіду просвітницької традиції, заснованої слобідською інтелігенцією у XIX ст. повинне відіграти важливу роль у подальшому розвитку української культури.

ВИСНОВКИ

У **висновках** підбито підсумки проведеного дослідження та конкретизовано основні результати дисертаційної роботи:

1. Українська інтелігенція була важливим чинником у формуванні української національної свідомості. У XIX – на початку XX століть її формування проходило під впливом романтичних, просвітницьких та народницьких ідей. Поняття “інтелігенції” можна якнайкраще застосувати до наукової та освітньої еліти Слобожанщини кінця XIX – початку XX століття. З одного боку, важлива інтелектуальна складова визначення інтелігенції, тобто слобідські інтелігенти цього часу були насамперед інтелектуали, які займалися професійно чи на громадській засадах інтелектуальною працею, з іншого боку, важлива й етична складова поняття інтелігенція, яка в культурі того часу проявилась у постійному опікуванні інтересами усього суспільства, популяризації науки, постійних духовних пошуках та активній громадській діяльності.
2. Поняття “інтелігенція” нерозривно пов’язане з поняттям “просвітництво”. Запропоноване нове тлумачення “просвітництва”, як процесу інтелектуального удосконалення людини з такими притаманними йому основними ознаками /ідеями/: а) Прогрес науковий та соціальний. б) Універсалізм. в) Раціоналізм та сцієнтизм. г) Гуманізм та гуманістичне виховання, гуманістична освіта.
3. Розглянуті з точки зору виділених ознак /ідей/ “просвітництва” позитивізм та неопозитивізм, психоаналіз, соціологічну критику М. Вебера, теорії Л. Вітгенштайна та діяльність Слобідської інтелігенції можна вважати “неопросвітництвом”.

В неопросвітницьких парадигмах присутні виділені ознаки Просвітництва – прогрес науковий та соціальний, універсалізм, раціоналізм та сцієнтизм, гуманізм та гуманістичне виховання, гуманістична освіта, науковий та соціальний оптимізм, ефективна соціальна взаємодія (ефективна комунікація), інтелігенція як компетентна еліта.

В контексті неопросвітництва проаналізовано діяльність інтелігенції Слобожанщини. Наприклад, прогрес науковий та соціальний, раціоналізм, сцієнтизм, гуманістична освіта, розвиток людської особистості на засадах демократичних ідеалів, тієї особистості, яка в змозі реорганізувати суспільство, – такі головні ідеї праці В. Я. Данилевського “Просвітництво як всесвітня сила”. Подібні ідеї висловлювались О. Потебнею, Д. Багалієм, М. Сумцовим, багатьма іншими представниками слобідської інтелігенції, але вони не тільки декларувались, але і активно втілювались в життя у тих формах, які стали інноваційними не лише в розвитку української культури, а й світової також (позашкільні професійні загальноосвітні заклади для робітників; мережа наукових та науково-технічних товариств, видавнича, популяризаторська, благодійна діяльність широкого масштабу).

4. Виникнення на Україні у ХІХ ст. різноманітних наукових товариств, гуртків, організацій сприяло формуванню осередків духовного життя. Завдяки цьому створювалась широка наукова та освітня мережа національної культури, затверджувався національний науковий та освітній ідеал інтелігента-громадянина, без чого неможливо уявити належний розвиток культури України у ХХ столітті, в радянський та пострадянський час.
5. Філософське та ідеологічне підґрунтя просвітницької діяльності слобідської інтелігенції було надзвичайно важливе для формування національного просвітницького проекту. Головною ідеєю виступала тут ідея суспільної та політичної активності, яка повинна перебудувати суспільство на більш розумних началах. Руссоїстські ідеї про звільнення людини, яка народжується вільною, але скута суспільними обставинами та умовностями цивілізації на цей час вже переосмислюються, тому уточнюється поняття прогресу. А саме: науковий прогрес повинний служити соціальному прогресу та робити людину більш досконалою. В цьому контексті нами розглядається концепт “міста вчених” Г. Башляра і можливості його співвіднесення з реаліями в українській культурі та Харковом як науковим та освітнім центром ХІХ – початку ХХ століть. Ефективна комунікація між інтелігенцією як компетентною елітою та широким народним загалом повинна була бути побудованою на гуманізмі, демократичності та раціональній свідомій дискусії. Принципи цієї комунікації закладаються в культурі кінця ХІХ століття, але ми бачимо неодноразове повернення та артикуляцію цих принципів вже в культурних реаліях кінця ХХ – початку ХХІ – го століття. Особливо показова в теоретичному плані концепція Ю. Габермаса, який виступив одним із найбільш вагомих теоретиків завершення просвітницького проекту.
6. Нами визначені та охарактеризовані такі форми просвітницької діяльності слобідської інтелігенції: - недільні школи на Слобожанщині; - позашкільні професійні загальноосвітні заклади для робітників; - різнопланова діяльність Харківського товариства поширення у народі грамотності (видавнича, бібліотечна, педагогічна тощо); - створення народної енциклопедії; - Народний дім Харківського товариства грамотності; - функціонування закладів просвітницько-естетичного напрямку; - наукові та науково-технічні товариства.
Всі ці форми були поєднанням ідей раціоналізму, універсалізму, зв'язку науки та практики, наукового оптимізму та гуманізму з національним культурним наповненням. Наукові товариства, члени яких були різні за соціальним статусом, політичними поглядами, рівнем освіти, сприяли веденню наукового дискурсу досягнення консенсусу з різних питань.
7. Діяльність щодо розповсюдження української книги (зокрема творів українських класиків), яка велась у рамках товариств, згідно з ідеями М. Мак-Люєна, перетворювала національну мову на засіб масової комунікації, що призвело до утворення націоналізму як централізуючої сили та зробило націю однорідною.
8. Існуюча у сучасній філософській думці критика Просвітництва, яка звинувачує його у виникненні духовної кризи в Європі ХХ ст., достатньо однобічна й залишається лише крити-

кою. Підняти рівень духовності можливо тільки за допомогою просвітництва. Яскравим прикладом цього є діяльність слобідської інтелігенції.

9. Діяльність слобідської інтелігенції – це унікальний культурний феномен, який розглядається як явище Просвітництва на національному ґрунті, в контексті культурної спадщини Слобожанщини та України. Наявність цього феномену дає змогу відійти від “жертвовного” образу України, який останні сто років формує самосвідомість українців. Дослідження української культурної спадщини, на нашу думку, у подальшому виявлять чимало подібних позитивних феноменів, які у сукупності утворюють новий “успішний” український образ. Це сприятиме формуванню української національної ідеї та значною мірою допоможе вирішенню проблеми української національно-культурної ідентичності.

Зміст опублікованих праць за темою дисертації:

1. Фрадкіна Н. В. Харківське історико-філологічне товариство (до 125 – річчя з дня заснування) // Вісник НТУ “ХПІ”: Тематична збірка наукових праць “Філософська антропологія і філософія культури”. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2002. – № 15. – С.135–140.
2. Фрадкіна Н. В. Діяльність слобідської інтелігенції: основні напрямки та філософські основи // Вісник Харків. націон. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Філософія. – 2005. – № 654. – С.244–248.
3. Фрадкіна Н. В. Особливості наукового та релігійного світогляду слобідської інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. (На прикладі поглядів Миколи Сумцова) // Вісник Харків. націон. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки. – 2006. – № 714. – С.78–83.
4. Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність наукових товариств на Україні у ХІХ – на початку ХХ століття // Вісник Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”. Збірник наукових праць. Тематичний випуск: Філософія. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2006. – № 29. – С.117–124.
5. Фрадкіна Н. В. Просветительская деятельность Харьковского отделения Русского технического общества // Переяславська Рада та гармонізація україно-російських відносин на сучасному етапі: Збірник наук. праць. Вісник Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2007. – С.37–44.
6. Фрадкіна Н. В. Національна ідея та демократичні цінності в українознавчій спадщині Миколи Сумцова // Демократичні цінності, громадянське суспільство і держава: Матеріали ХІІІ харківських міжнародних Сковородинівських читань. – Харків: ТОВ “Прометей-прес”. – 2005. – С.139–142.

АНОТАЦІЇ

Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність інтелігенції на Слобожанщині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття як феномен культури. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.12. – українознавство (філософські науки) – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2007.

У дисертації проведено дослідження трансформацій просвітницького дискурсу в слобідській культурі та розкрито роль слобідської інтелігенції в становленні провідних рис української культури (демократичність, масовість, яка не призводить до зниження рівня освіти, поєднання технічної та гуманітарної освіти, узгодження раціонального та емоційного начала і т.д.)

Для досягнення більшої валідності результатів розглянуто генезу поняття “інтелігенція” та визначено особливості формування національної національної інтелігенції. При розгляді поняття “Просвітництво” з’ясовано його основні ознаки /ідеї/ та запропоноване нове тлумачення Просвітництва у вигляді неопросвітницьких парадигм (позитивізм, фрейдизм, теорії Вітгенштайна та слобожанська неопросвітницька модель).

Визначені і поглиблено охарактеризовані форми просвітницької діяльності слобідської інтелігенції та особливості її просвітянської парадигми. Проаналізовано філософське та ідеологічне підґрунтя просвітницької діяльності слобідської інтелігенції та застосовані моделі “комунікативної дії” та “міста вчених” для вивчення особливостей Харкова як наукового центру, здійснена їх експлікація на культурні особливості XIX–XX ст.

Показано, що становлення сучасних національних культур неможливе без широкої наукової та освітньої мережі, чий фундамент в українській культурі заклала слобідська інтелігенція.

Ключові слова: інтелігенція, слобідська інтелігенція, просвітництво, неопросвітництво, просвітницька парадигма, просвітницька діяльність, духовність, наукові товариства, недільні школи, технічні товариства.

Фрадкіна Н. В. Просветительская деятельность интеллигенции на Слобожанщине в конце XIX – в начале XX века как феномен культуры. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.12. – украиноведение (философские науки). – Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Харьков, 2007.

Важным этапом становления украинской интеллигенции следует считать вторую половину XIX ст. Именно это время связано с ее самоидентификацией и творческими поисками на пути обновления идей Просвещения, но уже в украинском культурном контексте. По ряду причин ведущую роль в этом процессе играла Слобожанская интеллигенция, разнообразная культурно-просветительская деятельность которой уже в конце XIX века обрела международную известность и значение.

В диссертации проведено исследование трансформаций просветительского дискурса в слобожанской культуре и раскрытия роли слобожанской интеллигенции в становлении ведущих черт украинской культуры.

В диссертации рассмотрены различные дефиниции понятия “интеллигенция” и определены особенности формирования национальной украинской интеллигенции. Предложена новая трактовка понятия “просвещение” и выделены его основные признаки /идеи/. С помощью выделенных признаков проанализированы: Французская просветительская модель, Западно-Европейские неопросветительские модели конца XIX начала XXст. и Слобожанская неопросветительская модель.

Определены и детально охарактеризованы формы и методы просветительской деятельности слобожанской интеллигенции. Проанализированы философские и идеологические основы просветительской деятельности слободской интеллигенции и использованы модели “коммуникативного действия” и “города ученых” для изучения особенностей Харькова как научного центра, осуществлена их экспликация на культурные особенности XIX–XX ст.

В работе показано, что становление современных национальных культур невозможно без широкой научной и образовательной сети, фундамент такой сети в украинской культуре заложила слобожанская интеллигенция в обозначенный период.

Ключевые слова: интеллигенция, слобожанская интеллигенция, Просвещение,

неопросвещение, прсветительская парадигма, просветительская деятельность, духовность, научные общества, воскресные школы, технические общества.

Fradkina N. V. Enlightenmentous action intelligentsia in Sloboganshina at the end of XIX at start XX century like a phenomenon of a cultural –Typescript.

Thesis for a candidate's degree by specialty 09. 00. 12. – Ukrainian studies (philosophical sciences). – V. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2007.

In the dissertation have done some investigations of transformations enlightenmentous discourse in Slobidska culture and finding of role of Slobidska's intelligentsia for to find out the main feature of Ukrainian culture (democratically, world place in scientific works, population, which didn't do the reduction of level education, link of technical and humanistic education, coordination of the rational and emotional start)

For the achievement bigger sense of the results of origin of this concept called "intelligentsia" and have determinated peculiarities of the shaping of the national Ukrainian intelligentsia.

Considering of the concept "enlightenmentous" have determinated it's basically features, ideas, and proposed new definition of the Enlightenmentous which look like neoenlightenmentously paradigm (positivism, fradism, Vitgenshtain's theory and Slobidska neoenlightenmentous model.)

This paradigms have got more profound characteristically forms of the enlightenmentous working of Slobidska intelligentsia.

Have analyzed philosophyly and ideologyly basis of the enlightenmentous working of Slobidska intelligentsia and have used some models like this "communicably work" and "cities of the scientific" for studying specialtyiests of Kharkiv like a scientifically center, have done there's explication on cultural peculiarity's of the XIX-XX century.

Have showed that stables of modern national cultures is impossible without wide scientifically and educational community, basis of the community in Ukrainian culture make Slobidska intelligentsia

Key words: intelligentsia, Slobidska intelligentsia, Eenlightenment, neoenlightenment, enlightenmentous paradigm, enlightenmentous working, spirituality, scientifically associations, Sunday school, technical associations.

Фрадкіна Наталя Володимирівна

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В КІНЦІ ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ

09.00.12. – українознавство (філософські науки)

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософський наук

Відповідальний за випуск О. В. Титар

Підписано до друку 10.10.2007 р.

Формат 60*90 1/16. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. № 779

Надруковано у центрі оперативної

поліграфії ТОВ “Рейтинг”

м. Харків, вул. Сумська, 37

Тел. (057) 753-34-26